

החברה הישראלית בין מגזר לאינטגרציה

שמואל נח אייזנשטדט

הקדמה

א

בשיח הציבורי בישראל החברה הישראלית מוצגת כחברה מפולגת ואף שסועה, שלא כמבנה המגובש שאפיין אותה בייחוד בתקופת היישוב ובשלושת או ארבעת העשורים הראשונים של המדינה. אחד ההסברים הנפוצים לפילוג הגובר והולך הוא עלייתם של מגזרים רבים בחברה הישראלית והמאבקים שניהל כל אחד מהם במגזרים האחרים, בעיקר על חלוקת משאבים ובמקצת על מרחבים ציבוריים.

אין ספק שהחברה הישראלית כיום מגוונת ופלורליסטית הרבה יותר משהיתה בתקופות הקודמות בהתפתחותה; התפתחו בתוכה מערכות חברתיות מגוונות, דפוסי זהות קולקטיביות וסגנונות ותבניות של החיים, של מרחבי החברה והתרבות ושל הזירות הציבוריות. התבנית והסמלים המקוריים של הזהות הקולקטיבית ושל מרחבים חברתיים ששררו בשלושת העשורים הראשונים של מדינת ישראל השתנו שינוי מרחיק לכת, רכיבים חדשים נכללו או שולבו בתבניות אלה, ואילו אחרים הלכו והוחלשו. בעקבות שינויים שכאלה התפתח מגוון גדול של צירופים חדשים רבים – לעתים קרובות סותרים ומנוגדים – של רכיבים, סמלים, נושאים, ערכים, אוריינטציות, עולמות החיים ותצורות מוסדיות – וכל אלה מצטיירים או נתפסים לעתים כהתפתחותה של חברה רבת-תרבותית.

אכן, ההתפתחות המתמשכת של הנטיות הללו להטרונגיזציה ולפלורליזציה לא היתה פשוטה; תהליכי השינוי הללו היו כרוכים בהתפתחות של מגמות מנוגדות בתכלית: גיבוש מסגרות מגוונות אך מוסכמות חדשות מכאן, ומגמות פלגניות ועימותים חריפים בין מגזרים שונים של החברה בישראל מכאן; מגמה של גיבוש, מזה, ומגמה של התפוררות מערכות מוסדיות ומסגרות חברתיות ותרבותיות, מזה. אך האם באמת כל המגמות האלה מוסברות על ידי עלייתם של מגזרים שונים ומגוונים בחברה הישראלית שכל אחד מהם דואג כאילו לעצמו? מן הדין לבחון טענה זו גם ממבט היסטורי-השוואתי ולפתח גם התבוננות ביקורתית יותר במצב העכשווי.

נתחיל בבחינה קצרה של המבט ההיסטורי. מבט זה יראה לנו מיד שמתקופת היישוב היתה

החברה הישראלית חברה מגורית. עוד בבחירות לאספת הנבחרים הראשונה בלט פילוג זה, והוא נמשך אף בעשורים הראשונים של המדינה. בהרכבם של מגורים אלה לא חלו שינויים מרחיקי לכת אלא בתקופה האחרונה, אז התפתחו מגורים חדשים, ובעיקר המגורים של העולים מברית המועצות לשעבר, והתגבשו מחדש חלק מן המגורים המזרחיים מסביב לש"ס.

אחד המאפיינים המרכזיים של המבנה המוסדי שהתגבש ביישוב מאז שלהי שנות העשרים היה היותו מגורי. באופן סכמתי במקצת אפשר לומר ששלושה מגורים רחבים היו ביישוב מאז שלהי שנות העשרים: המגור ה'פועלי', כלומר תנועת העבודה, המגור ה'אזרחי' או ה'פרטי' והמגור הדתי. אף שבתוך כל אחד מן המגורים האלה היו תת-מגורים שונים, הם שמרו על מידה יחסית של לכידות. בשנות השלושים השיגה תנועת העבודה את הבכורה. המפלגות הפוליטיות הרבות שהיו פעילות ביישוב, רובן שלוחות של המפלגות הציוניות העיקריות (בתחילת דרכן לפחות), השתייכו בכללותן למגורים הללו, ולעתים קרובות התחרו על ההגמוניה בתוכם.

כל אחד מן המגורים הללו פיתח את מוסדות החינוך, את היישובים ואת אורחות החיים היום-יומיים הייחודיים שלו. בין המגורים השונים היתה ניידות, והיתה כמובן מידה ניכרת של חפיפה ביניהם. כן התפתחו זירות בין-מגוריות עצמאיות יותר. השתתפו בהן אנשים השייכים למגורים שונים, כאלה המזהים את עצמם עם הקבוצות ה'צפות' או אנשים פרטיים. קבוצות של אינטלקטואלים מילאו תפקיד חשוב ביצירת תחומים אלה, שבני המגורים השונים יכולים להיפגש ולהשתתף בהם, וחשיבותם בדינמיקה המוסדית והתרבותית של היישוב היתה רבה מאוד. דוגמאות לזירות בין-מגוריות כאלה הן: עיתון בלתי תלוי (הארץ), מוסדות חינוך – שורה של בתי ספר תיכוניים ושני המוסדות החשובים להשכלה גבוהה, הלוא הם האוניברסיטה העברית בירושלים והטכניון בחיפה. מלבד מגורים 'מאורגנים' אלה היו הקבוצות ה'חרדיות' של היישוב הישן וכן התנועה הרביוניסטית אשר ניסתה לבנות, בהצלחה חלקית בלבד, מגור משלה בתוך המסגרת היישובית.

המגורים הללו והתת-מגורים השונים, וממילא המפלגות השונות והקבוצות ה'צפות', חלקן ביניהם הנחות יסוד רבות, עיקרים וחזונויות ציוניים בסיסיים ואינטרסים משותפים, וחלקם היו גם בעלי תלות הדדית פרגמטית, ואף על פי כן התפתחו ביניהם תחרות ומאבקים תמידיים.

ב

ההסדרים המגוריים נמשכו בתקופת המדינה, אם כי במתכונת חדשה. תפקידים מסוימים שמילאו המגורים בתקופת היישוב, כגון ארגון החינוך או מתן חלק מן השירותים הסוציאליים, הועברו – במלואם או בחלקם – לידי המדינה. גם בתחום החינוך הוסיפו להתקיים הסדרים מגוריים, ואילו תחומים אחרים, כמו תחום הבריאות, לא הועברו למסגרות ממלכתיות או כלליות עד שנות התשעים. ואפילו ריכוז בדיהן המדינה והסוכנות את ויסותם של משאבים כלכליים, חלק גדול מן המשאבים האלה הועבר לקבוצות מגוריות שונות.¹ עם זאת, ברור

1. עיינו ביתר פירוט: ש"נ איזנשטדט, הציוויליזציה היהודית, באר שבע תשס"ב, פרק 7.

הוא שבזמן האחרון חלו שינויים מרחיקי לכת בטיב הקשרים שבין המגזרים השונים וביניהם ובין המערכות הכלליות של החברה הישראלית.

השוני הבולט הוא בכך שההגמוניה בתקופה שלפני המהפך של 1977 היתה בידי מגזר אחד, הלוא הוא המגזר של תנועת העבודה, ואולם הגמוניה זו לא ביטלה את המגזרים האחרים. אדרבה, ההגמוניה של תנועת העבודה התבססה במידה רבה על גיבוש קואליציות עם המגזרים האחרים, בעיקר הדתי וה'אזרחי'; היא היתה המווסת העיקרי של היחסים בין המגזרים השונים ושל מקומם בתוך המסגרות הכלליות יותר של החברה הישראלית.

ג. המהפך של 1977, מלחמות ששת הימים ויום הכיפורים ומיצוי הפרוגרמה של תנועת העבודה הציונית

מצב זה השתנה שינוי רדיקלי עם המהפך של 1977, שהיה לא רק מהפך פוליטי במונח ה'צ'ר' של המילה, אלא סמן לתמורות מרחיקות לכת בכל ההיבטים של החברה הישראלית. אין להבין תמורות אלה אלא בהשתלבותן של השפעות של מלחמות ששת הימים ושל יום הכיפורים עם תהליכי המיצוי של הפרוגרמה החברתית-תרבותית של תנועת העבודה, אשר היתה הגמונית עד המהפך.

מיצויה של תכנית זו היה תוצאה לא של 'כישלון', אלא להפך, של הצלחתה הראשונית הגדולה בגיבושה של החברה הישראלית בשלושת העשורים הראשונים לקיומה במדינת ישראל – הצלחה בקיום משק וחברה מודרניים, בקליטת עלייה ובעמידה באתגרים בתחום הביטחון. הצלחה זו היתה קשורה בגילוי של סתירות פנימיות אשר נמצאו במיסודן של המגמות המהפכניות, בהפיכתם של מנהיגי התנועות לקבוצות עילית שולטות ובדרישתם הגדלה והולכת של מגזרים שונים לשוויון פוליטי וחברתי מלא – בהתאם לעקרונות היסוד של התפיסות של העילית ההגמונית, אך לא בהכרח בהתאם לפרקטיקה שלה.

בבסיסו של השינוי הרדיקלי במערכת הפוליטית והחברתית עמד השילוב של תוצאות שתי המלחמות עם תהליכי המיצוי של הפרוגרמה הציונית של תנועת העבודה. שילוב זה הביא לתפתחותן של תמורות מרחיקות לכת בכל ההיבטים של החברה הישראלית; ההיבטים האלה היו מכריעים בגיבוש היחסים בין המגזרים השונים ובין המסגרות המוסדיות והמערכות הסמליות המרכזיות של החברה הישראלית.

הרישומים שהותירו מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים הצטמצמו לא 'רק' למה שאפשר להגדירו, ולו בטעות, כיחסי החוץ של החברה הישראלית, לאמור היחסים בין מדינת ישראל ובין הפלסטינים ומדינות ערב. אפילו לבעיות האלה, ה'חיצוניות' כביכול, שהיו לאמתו של דבר רכיב מרכזי בכל ההווה והתודעה העצמית של החברה הישראלית, אפילו להן היתה השפעה מרחיקת לכת על גיבוש האווירה בישראל ועל המתכונת הכללית של החברה בה. כיבושן של הגדה המערבית ושל עזה הסיט מגזרים גדולים של החברה הישראלית לכיוון מנוגד להנחות היסוד של הדפוס היישובי במדינת ישראל, שהיה עד אז קולוניאלי למחצה, ומאז הסתמכה החברה הישראלית על עבודה פלסטינית זולה והפיקה ממנו, מהכיבוש, הזדמנויות רבות להתקדמות כלכלית. בעת ובעונה אחת, המשך הכיבוש

הזה והשליטה על האוכלוסייה הפלסטינית הוליכו למתחים ולהתנגשויות בלתי פוסקים עם אוכלוסייה זאת ולברוטליזציה מתמשכת בתוך מגזרים רבים של החברה היהודית בישראל. הכיבוש הנמשך השפיע גם על היבטים רבים של הצבא הישראלי – מאז מלחמת יום הכיפורים היה עליו לייחד את רוב פעילויותיו לשמירה על השקט בשטחים, ופעילויות אלו והמתחים וההתנגשויות היום-יומיים עם האוכלוסייה הפלסטינית הם שהנחו אותו במשימותיו הצבאיות והגבירו את מגמות הברוטליזציה בו. הוא הדין בנוגע למשטרה ולמשמר הגבול; מגמות אלה חלחלו בהכרח לתוך מגזרים רחבים ולתחומים נרחבים בחברה הישראלית.

במרוצת התקופה הזאת נלכדה גם מערכת המשפט במצב שנוצר בגין הכיבוש הנמשך של הגדה המערבית ובגין המתח בין ישראלים לפלסטינים. המשך הכיבוש והמשך הממשל הצבאי יצרו הבדלים במעמד המשפטי בין הפלסטינים בשטחים מצד אחד, ובין היהודים תושבי ההתנחלויות מצד אחר; הפלסטינים היו כפופים לחוק ולמשפט של ירדן ושל הממשל הצבאי ונתונים לעתים קרובות במעצר מנהלי של כוחות הביטחון, בפיקוח משפטי מועט מאוד, ואילו היהודים תושבי ההתנחלויות היו כפופים לחוק הישראלי הכללי. הגישות של מערכת המשפט נעו בין שני קצוות: בקצה האחד הכרה בכיבוש ובממשל הצבאי בגדה המערבית ובעזה והכרה במרכזיות של בעיות הביטחון בכלל ובאלו שנוצרו בשל המשך ההתנחלויות וההתנגשויות בינן ובין האוכלוסייה הפלסטינית; ובקצה האחר קיומן של הנחות היסוד של מערכת משפט ושל החוק הבין-לאומי המדגישות את הזכויות האזרחיות של אוכלוסייה תחת כיבוש. ואכן, במקרים רבים הפלו בתי המשפט את הערכים לעומת יהודים שנשפטו על אותם מעשים, בייחוד פעילויות הקשורות לבעיות ביטחוניות ולפיגועי טרור.

ד

כל ההתפתחויות הללו היו כרוכות בבחינה מחדש במסגרת השיח הציבורי ובהתנצחויות פוליטיות על טבע הרכיבים הבסיסיים של הזהות הקולקטיבית הישראלית, של דרכי ההגדרה והבנייה של הרכיבים הקמאיים, האזרחיים והמקודשים של זהות זו, של חשיבותם היחסית, של דרכי השתזרותם של הרכיבים הללו זה בזה ולשיקועם בפרוגרמה משותפת, כמו שאכן היה בפרוגרמות ובחזונות הפורמטיביים הצינוניים.²

ההתפתחויות הללו היו קשורות במהודק אל השינויים בדגם ההגמוני ההתחלתי של החברה הישראלית, שינויים שהתרחשו בד בבד עם התהליך של מיצוי חלק מהאוריינטציות הצינוניות הבסיסיות המובלעות בדגם הזה, בייחוד עם ההחלשה של הרכיבים המהפכניים של האידאולוגיה הצינונית – אלה שהיו מכוונים לבנייה מחדש של החיים היהודיים והחברה היהודית – ומיגתם של הרכיבים האלה עם האוריינטציות האליטיסטיות הקשורות אליהם במהודק. ביטוי גלוי להיחלשות הרכיבים הללו של האידאולוגיה הצינונית, היחלשות שהחלה כאמור עוד בתקופת ההגמוניה של תנועת העבודה, הוא הדגשה פופוליסטית של חלוקת

2. ש"נ אייזנשטדט, 'המאבק על סמלי הזהות הקולקטיבית ועל גבולותיה בחברה הישראלית הבתר-מהפכנית', שם.

זכויות הישראלי ולא של חובותיו, הדגשה שמצאה את ביטויה הטוב ביותר באמירה 'להיטיב עם העם' ששימשה לעתים קרובות את ראש הממשלה מנחם בגין, אבל היתה מובלעת עוד בתפיסות קודמות של חלוקת משאבים בימי הממשלות של מפא"י ומפלגת העבודה. ההתנצחויות והמאבקים על כינון מחדש של סמלי הזהות הקולקטיבית של החברה הישראלית, שהתפתחו בד בבד עם החלשת הרכיבים המהפכניים והחלוציים של האידאולוגיה הציונית, נעו בשני כיוונים מנוגדים, ואלה, למרבה הפרדוקס, חיזקו לעתים זה את זה.

כיוון אחד של הבניה מחדש של סמלי הזהות הקולקטיבית, וממילא של ההבנה העצמית של הקולקטיביות הישראלית במגזרים רבים, היה כרוך בהדגשה חזקה של נושאים רבים – לאומניים ודתיים – ושל ממד הכוח, וחיזוק מתמיד של סימבוליזם טריטוריאלי קמאי, שטופח עתה במונחים דתיים, שהיו לפני כן 'רדומים', וכן בהפצה נמרצת של נושאים פרטיקולריסטיים שונים. כך קרה שהועתקה תפיסת הטריטוריה מראייתה כאמצעי למימוש של השיקום הלאומי וכזירה הטבעית לשיקום שכזה, כביטוי של היחס המיוחד של האומה לארץ, או כבסיס לביטחון לאומי, לתפיסה המקדשת קידוש כמעט גמור, בתחילה במונחים חילוניים (שנמצאו במידה מסוימת בחלק מן התפיסות החלוציות של התנועות הציוניות השונות, ואולי בייחוד של תנועת העבודה) ואחר כך, יותר מכול, במונחים דתיים – משיחיים למחצה או אפילו משיחיים לחלוטין – ובראיית הטריטוריה כמטרה כשהיא לעצמה, כעצם התמצית של החזון הציוני. קידוש זה של הממד הטריטוריאלי של הציונות לא היה רכיב חזק מאוד של החזון הרביזיוניסטי המקורי, אבל התפתחה הדגשה של העצמה הצבאית והמאבק; זו היתה מובלעת בחזון הרביזיוניסטי הישן, והגיעה לאמתו של דבר עד כדי קידוש חלקי. בד בבד עם התהליך הזה הודגשו רכיבים קמאיים שונים – אתניים ודתיים – של הזהות הזאת, שחלקם – בעיקר של הדתיים – כבר כללו רכיבים ואוריינטציות אנטי-ציוניים או א-ציוניים חזקים. הכיוון הזה היה קשור בדרך כלל להחלשת הצירופים הספציפיים של הרכיבים הליברליים או האזרחיים האוניברסליסטיים של החזון הציוני אגב התקשרותם – אם גם תמיד תוך כדי מתחים ביניהם – בדפוס ההגמוני המוקדם יותר של הציונות, ובייחוד של תנועת העבודה, שבה נעשה ניסיון לקשר את ההדגשים הלאומיים גם בהיבטים האוניברסליים של אידאולוגיה סוציאליסטית, וגם המפלגה הליברלית ראתה את עצמה חלק מהאינטרנציונל הליברלי.

הכיוון האחר, המנוגד, של הבניית הרכיבים העיקריים של הזהות הקולקטיבית הישראלית היה כרוך בהדגשה גדלה של רכיביה האזרחיים ושל אוריינטציות אוניברסליסטיות, בייחוד אלו המובנות במונחים של קונסטטוטיונליזם משפטי ושל שיח על זכויות אדם אוניברסליות עם קונוטציות אינדיבידואליסטיות חזקות אשר לעתים נתפסו במגזרים רבים של החברה כהתפתחות של אינדיבידואליזם פרוץ, מנותקות מכל קולקטיביות ייחודית ומתריסות כנגדה. הנטייה הזאת היתה יכולה להתקשר בנקל עם מה שהוגדר בקרב מגזרים אקדמיים ואינטלקטואליים שונים ובשיח הציבורי כחזון או גישה 'פוסט-ציוניים', למרות היותם שונים ביסודם מעצם העניין; אלה שהעלו על נס, על בסיס הנחות יסוד אוניברסליסטיות כלליות, הערכה ביקורתית של החזון הציוני, אפילו דה-לגיטימציה שלו, ובייחוד של דרך הגשמתו ביישוב ובמדינה, ויותר מכול ביחס לפלסטינים.

הצד השווה לשני הכיוונים הללו של הבחינה מחדש של רכיבי הזהות הקולקטיבית הישראלית היה הנטייה המשותפת להפריד בין הרכיבים האוניברסליסטיים ובין אלה הפרטיקולריסטיים של הזהות הישראלית, שהתגבשו בדפוס ההגמוני של העשורים הראשונים של מדינת ישראל, לקרוע ביניהם, לנתקם זה מזה וכן ממסגרת משותפת, אך עם זה לחפש אחר צירופים חדשים כאלה ולהתווכח בלי הרף על יחסים כאלה. מאמצים אלה 'להבניה חדשה' של סמלים ורכיבים של הזהות הקולקטיבית הישראלית נכרכו כל הזמן בניסוחם מחדש של הדרכים בשילוב של נושאים ציביליזציוניים יהודיים עיקריים במוסדות ובחיים הישראליים ושל המתחים בין הנושאים האלה ובין ההשתמעויות המוסדיות שלהם. הכיוונים השונים, ולעתים קרובות המנוגדים, של הבניית הסמלים והרכיבים של הזהות הקולקטיבית של המגזרים העיקריים בחברה הישראלית התגבשו מסביב לכמה מוקדים בסיסיים. אלה מובלעים בבנייה של הזהות הזאת ובתפיסה של ה'אחרים' העיקריים שלה. החשובים ביותר בין המוקדים הללו היו מקום הממדים השונים של ההיסטוריה היהודית והמסורת היהודית בזהות הקולקטיבית הישראלית ובתודעה הקולקטיבית הישראלית; היחס לקהילות היהודיות בפזורה; היחס לסביבה המזרח תיכונית, למדינות הערביות, ויותר מכול לערבים בישראל ולפלסטינים; היחס למסגרות הציביליזציוניות והאידיאולוגיות המודרניות; והמקום של אוריינטציות אורחיות ומשפטיות ואוניברסליסטיות כבסיסי הלגיטימציה של המדינה.

ה

הדיונים והמאבקים התמידיים מסביב לבעיות הללו ובחינתן המחודשת חרגו כולם מהשקפות או מחזונות ציוניים 'קלסיים'. הם היו תוצאת צירופם של חמישה רכיבים או תהליכים: הראשון היה החשיבות הגדלה של השואה בתודעה הקולקטיבית של מגזרים רבים של החברה הישראלית; השני היה היפתחותה של החברה הישראלית למורשת ולהנחות היסוד הלאומיות והציוניות החלוציות שלה ולקהילות היהודיות בפזורה בעקבות מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים; השלישי היה ההתפרצות של המחאה העדתית וגיבוש גדל של זהויות עצמיות או 'אתניות' בקרב מה שנקרא 'המגזרים המזרחיים';³ הרביעי היה ההתפרצות הקשורה מאוד,

3. H. Herzog, 'The Ethnic Lists in Election 1981: An Ethnic Political Identity?', in: E. Krausz (ed.), *Politics and Society in Israel*, New Brunswick, NJ 1985, pp. 245-269; E. Cohen, 'Ethnicity and Legitimation in Contemporary Israel', *ibid.*, pp. 320-333; A. Weingrod (ed.), *Studies in Israeli Ethnicity, After the Ingathering*, New York, NY 1985; H. Goldberg, 'The Changing Meaning of Ethnic Affiliation', *The Jerusalem Quarterly*, (1987), pp. 39-50; 44; ש"נ אייזנשטדט, מ' ליסק וי' נהון, עדות בישראל ומיקומן החברתי, ירושלים 1993; ח' הרצוג, עדתיות פוליטית - דימוי מול מציאות, ניתוח סוציולוגי-היסטורי של הרשימות ה'עדתיות' לאסיפת הנבחרים ולכנסת (1984-1920), אפעל 1986; מ' שמיר וא' אריאן, 'הצבעה עדתית בבחירות 1981', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, כרך 19-20, 1982, עמ' 88-104.

אך הלא זהה, של הזדהות דתית בתוך מגזרים שונים של החברה הישראלית; והחמישי, ואולי באורח פרדוקסלי למדי, היה ההתפתחות של האוריינטציות ה'פוסט-ציוניות'.

ו

השינויים בבניית הרכיבים השונים של הזהות הקולקטיבית של המגזרים החשובים בחברה הישראלית, של הגדרת הקולקטיביות הישראלית ושל הדיון המתמשך סביבם נעשו מוקדים של שיח בכל הרמות בכלי התקשורת, בחוגים האקדמיים, בקרב האמנים ובחוגי התאטרון והספרות, בין שדובר באמנות חזותית ובין שדובר בבנייה של מרחבי התרבות ושל עולמות החיים של המגזרים השונים בחברה הישראלית.

כל הזירות האלה נעשו מגוונות והטרוגניות במידה ניכרת; היתה בהן רמה גבוהה מאוד של יצירתיות בלתי פוסקת; היסטים מרחיקי לכת מנושאים קולקטיביסטיים לנושאים אינדיבידואליסטיים יותר; אבל בעת ובעונה אחת הן חשפו גם נטיות פוליטיות ביקורתיות התחלתיות גדולות, בדרך כלל שמאלניות; עם רגישות גדלה לבעיה של 'האחרים' או המיעוטים – פלסטינים, קבוצות עדתיות או נשים – ובחינה מחדש ביקורתית מאוד של מיתוסים ונרטיבים קולקטיביים מקובלים. כל אלה גרמו לחוגים אינטלקטואליים רבים לפתח גישה הרואה בחברה הישראלית של ימינו חברה רבת-תרבותית ולהיותו של נושא זה אחד המרכזיים בשיח הציבורי הישראלי.⁴

שינויים מרחיקי לכת התחוללו בכל הזירות של ההווה והיצירה התרבותית. התפתחות של אורחות חיים הטרוגניים יותר ברוב המגזרים של החברה הישראלית – וממילא גם במוזיקה, בטלוויזיה, בקולנוע ובבידור. ככולם נעשו הנושאים המזרחיים 'האתניים' רכיב טבעי כמעט, עם ניהוח ים תיכוני עז, ודחקו במידה רבה את הנושאים הישנים יותר, שהיו נטועים בצירוף מסוים של החזונות החלוציים המקוריים עם שורשיהם האירופיים החזקים.

ההתפוררות של התצורות המוסדיות העיקריות והתמורות בתוכן

ז. תמורות בזירה הפוליטית

בחינות מחדש כאלו של השיח על טבע הרכיבים של זהות קולקטיבית ועל הגדרה עצמית של החברה הישראלית לא היו עניין אקדמי בלבד, לא 'רק' מוקדים של שיח ציבורי – ולו גם נמרץ מאוד. הם נשזרו לא רק בפיצול הפוליטי החזק שהתגבש בתקופה הזאת בחברה

4. מ' מאוטנר, א' שגיא ור' שמיר (עורכים), רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, ספר זיכרון לאריאל רוזן צבי, תל-אביב 1998; ד' אוחנה ור' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון, גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים 1996; נ' קלדרון, פלורליסטים בעל כורחם, על ריבוי התרבויות של הישראלים, חיפה 2000.

הישראלית והתמקד בחזונות השונים של הסדר אפשרי עם מדינות ערב ועם הפלסטינים, אלא גם בשינויים מוסדיים מרחיקי לכת ובתהליכים נטועים במיצוי הדפוס האינדואולוגי והמוסדי של תנועת העבודה הציונית. תהליכים אלה הועצמו בתוקף הרישום שהטביעו מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים. בין כל השינויים והתהליכים המוסדיים הללו היו חשובות התמורות, ההתפוררויות החלקיות, של רבות מהתצורות המוסדיות שהתגבשו בשלושת העשורים הראשונים של החברה הישראלית – בזירה הפוליטית, במארג הכלכלי של החברה, במבנה של הכלכלה הפוליטית, בתצורות החברתיות ובמסגרות של סולידריות בין מגזרים שונים של החברה הישראלית. ההיפתחות של כל הבעיות האלו היתה שזורה בכמה תהליכים ששורשיהם היו נעוצים בתקופות הקודמות, והם צברו תנופה במרוצת התקופה הזאת, והחשובים ביותר היו מאבקים של מגזרים רבים בחברה הישראלית, של מנהיגיהם ושל פעיליהם, על היכללותם המלאה במסגרות המרכזיות שלה, במרכז שלה; עם המאבקים הצמודים של קבוצות עילית שונות – ותיקות וחדשות – על ההגמוניה בחברה ובמרכז שלה. בכל הזירות המוסדיות התחוללו שינויים מרחיקי לכת, ואלה ציינו מסוף שנות השבעים את ההתפוררות של הדפוסים המוסדיים הקיימים של החברה הישראלית ואת התגבשותם של דפוסים חדשים, גם אם לא מגובשים, שבתוכם התרוצצו כל הזמן מגמות מנוגדות. הצירוף של התהליכים האלה – ההתפוררות של התבניות המוסדיות העיקריות של תנועת העבודה הציונית עם תהליכי ההכללה של מגזרים רבים בתוך המסגרת המרכזית של החברה הישראלית, שכולם נטועים בהשפעה המצורפת של מיצוי הדפוס המוסדי והאינדואולוגי של תנועת העבודה הציונית, והרישומים שהטביעו מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים – וההיוון החוזר הרצוף ביניהם, הם גם שמסבירים את העובדה שהבחינה מחדש הבלתי פוסקת של הרכיבים השונים של הזהות הקולקטיבית של מגזרים חשובים בחברה הישראלית, של הגדרת הקולקטיביות הישראלית, ושל הוויכוחים והמאבקים הבלתי פוסקים מסביבם, נעשו גם מוקדים להתנצחויות ולמחלוקות פוליטיות אינטנסיביות, תוך כדי יצירת אתגרים גדולים למערכת הדמוקרטית החוקתית, המבוססת בישראל לא על חוקה כתובה אלא על מערכת של חוקי יסוד ושל פרקטיקות קונסטיטוציוניות.

ח

השינוי העיקרי בזירה הפוליטית, אשר החל עם המהפך של 1977 וצבר תנופה מאז, תוך כדי הולכה אטית למשהו הקרוב לשינוי משטר, היה היעלמות הצירוף של מערכת קונסוציונלית עם עמדה הגמונית של מפלגה דומיננטית, שהיתה אופיינית לשלושת העשורים הראשונים של המדינה ואפילו לפני כן, ליישוב ולתנועה הציונית מאז אמצע שנות השלושים.⁵ במערכת

5. 'גל-נור ומ' הופנונג (עורכים), משטר מדינת ישראל: ספר מקורות (מהדורה חמישית), ירושלים 1997; מ' ליסק וע' גוטמן (עורכים), מוסדות ותהליכים פוליטיים בישראל, ירושלים 1971; א' כהן וב' זיסר, 'בין הסכמיות שבירה לשבירת ההסכמיות: תמורות ביחסי דת ומדינה – בין קונסוציונליזם להכרעה', בתוך: מ' מאוטנר, א' שגיא ור' שמיר (עורכים), רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, שם, עמ'

הזאת היתה זו מפלגת העבודה (ולפני כן מפא"י) ששימשה שחקן ראשי ואשר יצרה את הקואליציה בלי שהגיעה אי-פעם לרוב – ולכן היתה תלויה בקביעות בשותפים קואליציוניים 'משניים', רובם מהמגזרים האחרים – הדתיים ולעיתים גם מן המגזרים האזרחיים וכן מיסודות 'שמאלניים' אחרים במגזר של תנועת העבודה. מפא"י ולאחר מכן מפלגת העבודה סיפקו תמיד את הציר של המערכת, ושום מפלגה אחרת לא יכלה להקים קואליציה. המצב השתנה לאחר 1977; שתי המפלגות העיקריות, הליכוד ומפלגת העבודה, כוחן היה שווה פחות או יותר כל התקופה הזאת, והן היו תמיד מתחרות פוטנציאליות זו של זו על מקום הגמוני יחסי שווה, ובתוך כך כבשו לעצמן המפלגות הדתיות עמדה אסטרטגית ביצירת כל קואליציה, עמדה חזקה הרבה יותר מזו שהיתה להן במשטר שמפלגת העבודה נתנה בו את הטון. היעלמות הצירוף של מערכת קונסוציונלית עם מערכת המפלגה הדומיננטית שינה בדרך מרחיקת לכת את היחסים בין הממשלה ובין האופוזיציה. עד המהפך של 1977 היו הנחות היסוד הבסיסיות של הממשלה מקובלות (לפחות דה פקטו) על מקטעים גדולים של האופוזיציה ונטועות הן במסורות קונסוציונליות והן במסורות טוטליסטיות חזקות של רבות מהתנועות הפוליטיות, ולכן הנטייה להשוואה בין הממשלה ובין המדינה והנטייה לזהות את האחת עם האחרת היו חזקות כל ההיסטוריה של מדינת ישראל. המצב הזה השתנה מאוד עם המהפך. עלייתה של אופוזיציה עקרונית בפוטנציה יצרה מצב חדש לגמרי בנוף הפוליטי בישראל, בייחוד בלגיטימציה של הביקורת על הממשלה. הטבע הבעייתי של ההשוואה בין המדינה ובין הממשלה נעשה חריף מאוד עם ההתפתחות של יחסים חדשים בין הממשלה ובין האופוזיציה. נטיות ואפשרויות כאלו להתנצחות הוגברו על ידי התבנית החדשה של השיח הפוליטי בין שני המחנות הפוליטיים העיקריים – בייחוד בין אלה הקרויים 'אנשי שמאל' ובין אלה הקרויים 'אנשי ימין', שהיו מעין תמונות מראה אלו של אלו. ההתנצחות בין שני המחנות הללו על נושאים פוליטיים מרכזיים היתה שזורה כל הזמן בהתנצחויות על שיקום הזהות הקולקטיבית. השיח הזה היה מאופיין, לפחות בתחילה, בניכור מרחיק לכת בין קבוצות השמאל לקבוצות הימין ובתגובות גומלין אינטלקטואליות מעטות. הקבוצות המכונות 'שמאלניות', שהשתייכו בדרך כלל לקבוצות העלילת האקדמיות והפרופסיונליות הגבוהות, למערך הכלכלי של דפוס תנועת העבודה הציונית, הדגישו ברוב עוצמה את הנטיות ה'יוניות' יותר וכן את הדאגה לזכויות האזרח ולשלטון החוק, אבל הן התייחסו רק בדוחק לכל אחת מהבעיות האחרות של החברה הישראלית (למעט העימות בין הקבוצות הדתיות ובין אלה החילוניות), אם דובר בבעיות של חינוך או שדובר בהבניה ובהכוונה מחדש של הכלכלה. כך היה גם בקבוצות ה'ימניות' או הדתיות – שהדגישו בדרך כלל שלילת כל אפשרות לויתור על כל חלק של ארץ ישראל. החלוקה הזאת התגבשה לעתים קרובות כדמויות מראה – כעימות בין אוריינטציות 'הומניסטיות' ו'נאורות' ובין אוריינטציות 'לאומניות' (שמתנגדיהן הרבו לקרוא להן 'שבטיות');

A. Lijhpart, 'Israeli Democracy and Democratic Reform in Comparative Perspective', in: E. Sprinzak and L. Diamond (eds.), *Israeli Democracy under Stress*, Boulder CO 1993, pp. 107-124

או – אם להשתמש בשפתן של הקבוצות ה'ימניות' יותר, שכינו את עצמן 'המחנה הלאומי' – בין השמאלנים חסרי השורשים, ההדוניסטים, הכמעט קוסמופוליטים ובין אלה המסורים לחזון לאומי. גם כך וגם כך ישנו היפוך מעניין של כמה נושאים אנטישמיים קלטיים ישנים. התפתחות זו התחוללה בעת ובעונה אחת עם התאבנות מרחיקת לכת של שיה קונסטרוקטיבי כלשהו. במיוחד ניכרה התאבנותו של השיח החברתי והכלכלי בקרב המפלגות הגדולות. הלוא עיקרי האמונה המרכזיים של הליכוד, כגון ההדגשה של הטריטוריאליזם והביטחון, הוכללו בתוך הסמלים הבסיסיים והאווירה של החברה, והוא אשר קבע את חלק הארי של סדר היום הפוליטי, ואולם בסיכומו הוא לא הפגין יצירתיות חדשה ביחסו לבעיות חברתיות והכלכליות; ואילו מחנה השמאל של תנועת העבודה לא ניסח לא אידאולוגיה חדשה ולא כיוון חדש יצירתי וחדשני לבניית מוסדות. מפלגת העבודה נראתה לעתים קרובות בתקופה הזאת כנושאת הדגל של האינטרסים המשוריינים של התאגידים הגדולים הקשורים בה, דוגמת חברה הבנייה 'סולל בונה', קופת חולים והקיבוצים. אף לא אחד מהמחנות האלה לא נדרש לבעיות הרבות שצמחו מתוך תהליכי השינוי החברתיים והכלכליים שהתרחשו בחברה הישראלית. אדרבה, שני המחנות צידדו בעצם בגישות מדיניות דומות: צירוף מסוים של הדגשה חזקה של הפרטה וכלכלת שוק – אם גם מרוסנות, לפחות במחנה של תנועת העבודה, על ידי האינטרסים המשוריינים הרבים של רבים ממגזריו – יחד עם פניות פופוליסטיות המכוונות בראש ובראשונה למה שנקרא מגזר העוני ועיירות הפיתוח. צירוף ההתפוררות של המערכת הקונסוציונלית הדומיננטית עד אז עם התפתחותן של הרבה מגמות טוטליסטיות בתוך המחנות הפוליטיים השונים, אלה שמצאו את ביטוין בשיח הציבורי, היה יכול ליצור בנקל נטייה לדה-לגיטימציה הדדית של המחנות העיקריים וממילא גם של המסגרת החוקתית; נטיות כאלה אכן רחשו לעתים מתחת לפני השטח ולעתים אף התפרצו מעליו לתוך הזירות הציבוריות השונות. לעומת הנטיות האלה לעימות, שהוגברו ברוב עצמה על ידי האופנים של השיח בין המחנות הסוציו-פוליטיים העיקריים והנטיות לניכור הדדי ביניהם, התפתחה נטייה מתמשכת לפוליטיקה קונצנזואלית – בייחוד מסביב לשיקולים של ביטחון לאומי – נטייה בעלת שורשים חזקים בתקופה הקודמת, וחוזקה על ידי העובדה שהאופוזיציה הפרלמנטרית היתה שווה כמעט, מבחינה מספרית, לקואליציה הממשלתית. הנטייה הזאת מצאה את ביטוייה בהקמתן של ממשלות אחדות לאומית ובטשטוש הפרדוקסלי של הגבולות בין המחנות הפוליטיים העיקריים. טשטוש כזה נעשה גלוי במיוחד עם הכינון של ממשלות אחדות לאומית ב-1984 וכן ב-1988, שהחלישו את הנטיות האמורות לדה-לגיטימציה הדדית, אבל בוודאי לא ביטלו אותן לחלוטין.

ט

הצירוף הזה, הפרדוקסלי כביכול, של טשטוש חלק מן הקווים בין שני המחנות הפוליטיים העיקריים ולכל הפחות בין שתי המפלגות הגדולות, מצד אחד, ובין העצמה של השסע האידאולוגי ואף התרבותי ביניהם, מצד אחר – היה רכיב קבוע ועומד בנוף הפוליטי הישראלי אפילו לאחר הבחירות של 1992. אדרבה, אחד מתווי ההיכר החשובים ביותר של

הנוף הפוליטי החדש היה ההתפתחות של תנועה מתמדת בין שתי המגמות האלה: מצד אחד המגמה ליצור ממשלות מבוססות על עמדות פוליטיות ברורות בייחוד ביחסן לבעיות המרכזיות של ההסדרים עם הפלסטינים, כמו שהיה ב־1977, ב־1992, ב־1996 וב־1999, ומצד אחר המגמה ליצור קונצנזוס רחב יותר שהיה אמור לאפשר כל הסדר שכזה ובא לידי ביטוי בממשלות האחדות הלאומית של 1984 ושל 1988.

תנועות כאלו בין שתי המגמות האמורות והטשטוש של הגבולות בין שני המחנות הפוליטיים החשובים היו קשורים במהודק גם לפרץ החדש, המווסת פחות, של מדיניות מעין קונסוציונלית, ולהחלשה המתמדת של אמות המידה האוניברסליסטיות יותר בשירותים הציבוריים, בעיקר מאמצע שנות השישים עד תקופת המהפך ב־1977. פרץ חדש זה, אם גם בצורות לא מוכרות של מדיניות מעין קונסוציונלית כזאת, שאינה מחושלת עוד על ידי ההסדרים והמסגרות של חתכי הרוחב הקודמים, היה גלוי בעליל למשל בגידול במספרם של מינויים פוליטיים ובמינויים של עסקני מפלגות להרבה גופים ציבוריים דוגמת חברות ציבוריות 'בבעלות ממלכתית', בהחלשת העצמאות של גופים ציבוריים רבים; בלחץ הגדל להסדרים כלכליים מיוחדים, כמו אלה של הקיבוצים והמושבים ולהקצאות כספיות לא סדירות למגזרים שונים – בייחוד לדתיים, אבל בוודאי לא רק להם. כך התפתח בדרכים רבות בזירה הציבורית קונצנזוס חזק למדי – ולו גם שקט ומווהה רק בחלקו – של מכנה משותף נמוך ביותר בין המחנות של הליכוד ובין אלה של מפלגת העבודה, בהשתתפות הפעילה מאוד של המפלגות הדתיות, קונצנזוס שתרם רבות לשחיקה של התקנות הנורמטיביות במוסדות ציבוריים רבים.

י

כל ההתפתחויות האלה אותנו על שינויים מרחיקי לכת בזירה הפוליטית – על ההתפרקות הכמעט מוחלטת של הסידורים המגזריים הישנים. בעקבות התפרקותו של הדגם הקונסוציונלי הקודם התחוללו שינויים מרחיקי לכת במוסדות הפוליטיים. שינויים אלה התפתחו במקצבים שונים משלהי שנות השבעים, ובשלהי שנות השמונים ובראשית שנות התשעים התלכדו והגיעו לשיא כמה שנקל לתארו כשינוי משטר. השינויים החשובים ביותר מן הסוג הזה היו ההחלשה של המוסדות הייצוגיים, החלשה של המפלגות וריכוז גדל של עצמה בידי הרשות המבצעת; הגידול בעצמה של בתי המשפט ושל מוסדות בקרה דוגמת מבקר המדינה והנטייה החזקה ל'גלגליזציה' של זירות חברתיות רבות ושל בתי המשפט, שנעשו בפועל לזירות של מאבקים פוליטיים; הגידול והגיוון של פעילויות חוץ-פרלמנטריות; גידול צמוד בעצמה

6. ג' ברזילי וד' נחמיאס, יועץ המשפטי לממשלה: סמכויות ואחריות, ירושלים 1997; ג' ברזילי וד' נחמיאס, מבקרת המדינה: סמכויות ואחריות, ירושלים 1998; ג' ברזילי, 'הגמוניה שיפוטית, קטוביות מפלגתית ושינוי חברתי', פוליטיקה, גיליון 2 (1998), עמ' 31-51; א' ינון וט' שרון, שלטון החוק בחברה מקוטבת, ירושלים 1999; ז' סגל, 'בג"ץ במרקם החברה הישראלית – לאחר חמישים שנה', משפט וממשל, כרך ה, חוברת 1 (1999), עמ' 235-296.

של כלי התקשורת בזירה הפוליטית ונטיות גוברות לפוליטיקה פופוליסטית – כל השינויים האלה היו כרוכים בתמורה מרחיקת לכת של המערכת הפוליטית הישראלית, ויותר מכול של הדמוקרטיה הפרלמנטרית בישראל.

כל השינויים האלה התפתחו בשני כיוונים מנוגדים, אך גם מזינים זה את זה: מצד אחד גדלה הדמוקרטיזציה ומגזרים רחבים יותר השתתפו בתהליך הפוליטי; הזירה הציבורית נפתחה לדיונים רחבים יותר בכל ההיבטים של החיים הציבוריים, ובכללם האתגרים הגדלים בהתמדה המוטלים על הרשויות והדרישות ההולכות וגוברות מהן לתת דין וחשבון; ומצד אחר מבנה המוסדות הפוליטיים והתהליך הפוליטי השתנו שינויים מרחיקי לכת, אשר היה בהם כדי לערער את יציבות וכושר פעילותם של מוסדות אלה.

יא

הפוליטיזציה הגוברת של בית המשפט העליון התפתחה בשתי דרכים. אחת מהן היתה שינוי מרחיק לכת במעמד העותרים לבית הדין הגבוה לצדק – מוסד ישראלי ייחודי כמעט; הדרך האחרת היתה נטייה גוברת לבקר ביקורת שיפוטית את מלאכת החקיקה של הכנסת, ביקורת המתבססת על פירושם של חוקי יסוד. הצעדים המכריעים בבעיה של זכות 'עמידה' כזאת – מי רשאי לפנות לבג"ץ – התבטאו בנכונותו של בית המשפט העליון לשמוע אזרחים או קבוצות אף שאינם בבחינת צדדים בעלי עניין ישיר בסוגיה המשפטית הנידונה, אלא אזרחים הנותנים את דעתם באופן כללי על בעיות ציבוריות שונות. בדרך זו נעשו עתירות ל'צווים על תנאי' של בית המשפט העליון מכשיר חשוב של שיח פוליטי ושל התנצחות פוליטית, ותרמו, אם גם לא במתכוון, להתנוונות, או לפחות להחלשה של זירות פוליטיות אחרות, בייחוד של מוסדות מייצגים, ולהחלשה, אם גם יחסית, של האמון במוסדות הללו.

ההתפתחויות הללו היו כרוכות ב'לגליזציה' של תחומי חיים רבים, וכמו שציינו לעיל, בעשיית בית המשפט, בייחוד בית המשפט העליון, לשחקן חשוב מאוד בזירה הפוליטית. הפוטנציאלים הללו לשינויים מרחיקי לכת בכיוונים הללו בקווי המתאר של המערכת החוקתית בישראל צברו תנופה עם ההחלטות של הכנסת לאשר שני חוקי יסוד – אחד המוקדש לכבוד האדם וחירותו ואחד המוקדש לחופש העיסוק – ועם הפיתוח של עמדה פעלתנית מאוד מצד בית המשפט העליון, ועם פסיקתו של בית המשפט העליון בנובמבר 1995 כי כל בית משפט – אבל יותר מכול בית המשפט העליון – יכול להפקיע תוקף של חוק שאושר בכנסת אם ימצא כי הוא מנוגד לאחד משני חוקי היסוד האמורים.

נטיות אקטיביסטיות כאלה של בית המשפט חוזקו מאוד בעקבות החלשת הסביבה הנורמטיבית והסדרית התקנות והוויסות בתחומים רבים של החיים החברתיים והמוסדות הציבוריים, וכן בשל מה שתואר לעתים קרובות כאבדן הבושה בקרב מגזרים רבים של החברה, לרבות הרובד העליון שלה, והגבירו את יכולתו של בית המשפט לפעול כבורר וכפוסק בשאלות מוסריות בזירה הפוליטית, ואפילו בשרטוט קווי המתאר המוסריים של החברה, וחזקו את דימויו ככזה.

הגידול בעצמתם של בתי המשפט, בייחוד כמו שהוצג במונחים עקרוניים, וכן טענתם

של בתי המשפט בדבר הלגיטימיות של הביקורת השיפוטית, נתפס במגזרים רבים של החברה הישראלית כמאמץ לשנות את הרכיבים הבסיסיים של הזהות הקולקטיבית הישראלית באמצעות פעולה שיפוטית. כך אכן קרה שהנטיות האקטיביסטיות החזקות הללו של בתי המשפט נעשו מוקד חשוב מאוד של התנגדות פוליטית. המתנגדים החזקים ביותר לכך באו מהמגזרים הדתיים, אלה קראו תיגר על הבכורה של בית המשפט העליון בעניינים דתיים, אבל התנגדות חזקה למדי למגמות הללו התפתחה לאמתו של דבר גם בקרב אנשי המקצוע בתחום החוק והמשפט. התנגדות זו מצאה את ביטויה בסוף אוקטובר 2000 באישור הצעת חוק בקריאה ראשונה בכנסת להקמת בית דין מיוחד לחוקה שיהיה נבדל מבית המשפט הגבוה ויפקיע ממנו את האפשרות להכריע בנושאים חוקתיים.

להשפעת הנטיות להגדלת הסמכויות של הרשות המבצעת נוספה השפעת הרחבתו של תפקיד בתי המשפט, וההיוון החוזר המתמשך בין השתיים נטו להחליש את המוסדות המייצגים. שרים וחברי כנסת כאחד מצאו לעתים קרובות כי נוח להם להוליך החלטות רבות לבתי המשפט, ואגב כך הם שקעו בהרבה עתירות והצהרות פופוליסטיות שגם נטו, כמו שרמזנו לעיל, להחליש את האפשרות להנהגה של מדיניות ארוכת טווח.⁷

יב

בד בבד הסתמן פרץ חדש של תנועות וקבוצות חוץ-פרלמנטריות בכל האגפים של הקשת הפוליטית, דוגמת 'גוש אמונים' והמתנחלים מימין וקבוצות שלום שונות כ'שלום עכשיו' וקבוצות אחרות מ'שמאל'. אלה תפסו בדרכים רבות את הבימה המרכזית של הזירה הפוליטית בישראל עד 1992, ויוצאי 'גוש אמונים' וקבוצות מחאה 'ימניות' אחרות שפעלו נגד הסכם אוסלו נעשו בולטים מאוד מאז 1993.

בתוך הפעילויות החוץ-פרלמנטריות האלה היו טמונים הגרעינים – ולעתים הרבה יותר מגרעינים בלבד – של מאמצים לדה-לגיטימציה של המערכת החוקתית ושל כללי המשחק הקיימים. בתקופת מלחמת לבנון היו יחידים וקבוצות קטנות בשמאל שעוררו גינוי מצד הזרם המרכזי של מחנה השמאל, לרבות מצד התנועות החוץ-פרלמנטריות השמאלניות העיקריות, כ'שלום עכשיו' – שניהלו תעמולה נגד שירות צבאי במלחמה, ובייחוד בשטחים הכבושים. חלק מאלה היו נכונים לשבת בכלא בשל סירוב לשרת בשטחים.

אבל האיזמים החמורים יותר על הלגיטימיות של המערכת הדמוקרטית החוקתית התפתחו יותר מכול בימין, בייחוד בימין הדתי יותר. ביטויים חשובים לאיזמים כאלה אפשר היה למצוא בהתפתחות של תנועות לא חוקיות חזקות מאוד, מתחת לפני השטח ובמחתרת, בשנות השמונים. החברים באחת מהן תקפו ראשי עיריות ומועצות מקומיות בשטחים ופצעו אותם תוך כדי ניסיונות להתנקש בחייהם, הרגו סטודנטים ממכללה אסלאמית בחברון ותקפו ערבים בתחנות אוטובוסים ובמקומות אחרים.

7. ש' אילן, 'דו"ח הארץ. למען הפרסום, ח"כים מוכנים להפסיד בבג"ץ', הארץ, 13.11.2000, עמ' 10א1.

ארגונים חוץ־פרלמנטריים מסוג אחר אשר התפתחו בתקופה זו היו אלה אשר ניסו לגייס תמיכה ציבורית רבה לשינויים חוקתיים, כמו שאכן היה המצב בקשר לחקיקת חוק הבחירה הישירה של ראש הממשלה, ואשר פעלו גם לחיזוק הנטייה הגדולה לעתור לבית המשפט ולעסוק בעניינים פוליטיים ציבוריים. כמו כן התרבו ארגונים ואגודות לטיפוח נושאים ציבוריים שונים, כגון ה'ירוקים' המתמקדים בבעיות אקולוגיות.

יג

גלעיני התמורות האלו במערכות הפוליטיות התפתחו עוד לפני כן, והיו קשורים בשינויים הגדולים בטבע היחסים שבין המדינה ובין החברה האזרחית ובבנייה מחדש של הזירות הציבוריות. נמשכה התנועה בין האוטונומיזציה ההדדית של המדינה והחברה האזרחית – או של מגזריהן – בתגובת הגומלין המתמשכת שלהן, מצד אחד, ובין הנטייה למזג את השתיים, מצד אחר. מגזרים רבים של החברה האזרחית נעו ממיזוג חזק מאוד עם המדינה, נטוע בסידורים המגזריים הקונסוציונליים, אל התנתקות גוברת מהמדינה או מהמסגרות המוסדיות של המגזרים הישנים. לפחות בחלק מן המגזרים של החברה הישראלית התפתחו הרבה פעילויות חברתיות ותרבותיות שניכרו במגמות חזקות לאוטונומיה גדלה מן המדינה, אבל בעת ובעונה אחת הם ניסו להשפיע על התפיסות המדיניות והפוליטיות של המדינה.

התפתחויות כאלה לא היו כרוכות בהכרח בהחלשת התביעות שהציגו קבוצות ומנהיגים שונים כלפי המדינה. האוריינטציות והפרקטיקות הקונסוציונליות שהבטיחו את הקצאת המשאבים של המדינה למגזרים שונים או את ההקצאה של משאבים כאלה לקבוצות שונות בהתאם לסידורים הפרטיביים הישנים, נמשכו לפחות בקרב חלק מהמגזרים, בייחוד בקרב רבים מהמגזרים הדתיים וכן בקרב מגזרים דוגמת הקיבוצים או המושבים – ואומצו גם על ידי קבוצות אחרות. אבל בסיסי הלגיטימציה של תביעות כאלה והאופי והיחס בין המגזרים השונים ובין המדינה השתנו במידה רבה מאוד. הסידורים האלה שוב לא היו מגזריים רחבים – פרט אולי לחלק מהמגזרים הדתיים. עתה היו הם מקוצצים הרבה יותר, ובמסגרתם ניסו קבוצות אינטרס ואישים שונים לקבל טובות הנאה שונות על בסיס של יחסים פוליטיים אישיים, והדבר תרם להחלשה של הדבקות בנורמות ציבוריות.

אבל בעת ובעונה אחת, הסידורים השונים הללו נעשו פתוחים יותר ויותר לביקורת של הרבה גורמים חברתיים רחבים ובלתי תלויים במסגרות הפוליטיות, ובכלל זה קבוצות של אזרחים שאכפת להם. הביקורת הושמעה בעיקר באמצעי התקשורת. הם קראו למידה גדולה יותר של שקיפות ואחריות, והעידו על ההתגבשות של חוגים או זירות ציבוריים פעילים אוטונומיים יותר. הזירות הציבוריות היו לפני כן צרות יחסית, ובשל ההגמוניה של תנועת העבודה היתה פעילותן מוגבלת ליחסים הבין־חברתיים ולזירות בין־חברתיות (דוגמת עיתונים, מוסדות השכלה גבוהה עצמאיים וקבוצות קטנות של אינטלקטואלים). עתה היו אלה לזירות רחבות, מגוונות מאוד, פועלות בהתאגדויות מרובות ומגוונות, והשיח שלהן על נושאים פוליטיים, צבאיים וחברתיים היה נרחב הרבה יותר, וכן תביעותיהם לדין וחשבון גדל של הרשויות המתאימות. כמעט כל הזירות של החיים הציבוריים, כגון זירת הביטחון, זירת

הצבא, ובעיקר זירת מדיניות החוץ והביטחון, נעשו מוקדים של שיח ציבורי ביקורתי, של התנצחות – וההשפעה הגדלה של כלי התקשורת בזירה הפוליטית והחברתית חיזקה בהתמדה את התהליכים הללו. בכל הזירות הללו קראו קבוצות רבות תיגר – בין בדיון ציבורי ובין באמצעות עתירות לערכאות – על הלגיטימציה של החלטות רבות של הרשויות. הביקורת התפשטה לזירות דוגמת הצבא, שעד אז לא קראו עליהן תיגר או נחשבו נטולות דופי. כלי התקשורת – העיתונים, ויותר מכול הטלוויזיה – שנעשו שחקנים אוטונומיים וחזקים מאוד בזירה הפוליטית, מילאו תפקיד מכריע בתמורה זו של הזירה הציבורית, שהרי זו יכולה להתפתח גם בכיוונים של ציד מכשפות פופוליסטי מאוד.

יד. תמורות במערך הכלכלי והריבודי

בד בבד עם התמורה בזירה הפוליטית התחולל משנות השבעים ואילך, על יסוד גרעינים שכבר היו קיימים, תהליך של התפוררות התבניות החברתיות ההגמוניות עד לאותה עת של הכלכלה הפוליטית. משנות השמונים המאוחרות התפתח תהליך התפרקות מתמשך של המודל שהתקיים עד אז והתגבשה תבנית חדשה של כלכלה פוליטית. התפרקות זו מצאה את ביטוייה בנשיות גדולות לליברליזציה, להפרטה, לביטול פיקוח ולהגברת האוריינטציה על השוק, בכיוון קפיטליסטי מובהק, שנעשה נגוע פחות ופחות באוריינטציות או במושגים סוציאליסטיים או 'פועליים' אך שבתוכו התפתחו מגמות מונופוליסטיות ואוליגרכיות חזקות. הנשיות האלה התעצמו בעקבות הרישום הגדל והולך שהטביעו תהליכי הגלובליזציה הכלכלית מאמצע שנות השמונים ואילך על הכלכלה בישראל. השווקים הישראליים נפתחו להשקעות זרות, בייחוד עם גידול החשיבות של מגזרי היי־טק שונים, ונעשו שזורים במהודק במגזרים שונים של הכלכלה הגלובלית, בייחוד בשנות התשעים. אחד ההיבטים החשובים ביותר של ההשפעה הזאת היה המספר הגדל של עובדים 'זרים'. כל אלה לימדו על שינויים מרחיקי לכת במארג השלם של החברה.

הנטייה הכלכלית הזאת התפתחה על הרקע של הרישום העז מאוד שהטביעה מלחמת ששת הימים על התבנית העיקרית של הכלכלה הישראלית ועל התבניות החברתיות העיקריות בתוך החברה הישראלית. לשלטון הישראלי הבלתי פוסק על הגדה המערבית ועזה נודעה השפעה, כמו שכבר ראינו לעיל, מרחיקת לכת – אפילו רדיקלית – על המבנה הפנימי של החברה הישראלית, ששינתה רבים מתווי ההיכר החשובים שלה וחתרה תחת רבות מהנחות היסוד הבסיסיות שלה. בזירה הכלכלית נוצר מצב קולוניאלי למחצה שבו נעשה כוח עבודה ערבי בלתי מוגן כלכלית מן הגדה המערבית ומעזה, ולימים גם עובדים זרים שהגיעו לישראל כחלק מן התנועות הגלובליות של עובדים מהגרים, לרכיב מכריע בערעור ובריסק מרחיק לכת של החזון הציוני הישן, בייחוד החזון של תנועת העבודה הציונית, על עצמאות כלכלית והסתמכות עצמית. שלא כחזון הזה, אשר הדגיש את היעד של יצירת תהליך עצמאי לא קולוניאלי של התיישבות ושל בניית כלכלה יהודית מבוססת על עבודת כפיים יהודית, ושלא כהנחות היסוד המקוריות של הכלכלה הפוליטית בתקופת היישוב ובעשרים השנים הראשונות של המדינה, התפתח עכשיו דפוס שוק קולוניאליסטי למחצה. האוכלוסייה הערבית

מהגדה המערבית ומעזה היתה בשוק קולוניאליסטי למחצה זה למאגר של כוח עבודה זול ומנוצל בהתמדה בידי מגזרים שונים של הכלכלה הישראלית. התלות הגדלה בכוח העבודה הפלסטיני הזול יחסית, ולימים בעובדים הזרים, אפשרה את הניעות כלפי מעלה של מגזרים רבים בחברה הישראלית – בייחוד במגזרים הציבוריים, אם כי לא בהם בלבד.⁸

בעקבות כל ההתפתחויות האלה נסוג הצירוף של האוריינטציות השוויוניות החזקות יחסית עם הדגשה חזקה של שירות לחברה ואף לגופים קולקטיביים מפני הדגשה חזקה הרבה יותר של פעילויות אינדיבידואליסטיות – מקצועיות, יזמיות וכלכליות. המגמות הללו החלו להתפתח בשלב מוקדם יותר, אבל עד אמצע שנות השבעים או עד שלהי שנות השבעים הן חסו במידה מסוימת, אם אפשר לומר כך, בצל האתוס השליט והסידורים המגזריים. המצב הזה החל להשתנות באמצע שנות השבעים ובשלהי שנות השבעים, וצבר תנופה בשנות השמונים. הדבר הוליד במהרה דפוס חדש לחלוטין של כלכלה פוליטית ושל תבניות חברתיות. השינויים האלה בדפוס של הכלכלה הפוליטית היו קשורים מטבע הדברים בשינויים מרחיקי לכת בהקשר הרחב יותר של התבניות החברתיות, בייחוד במבנה של היווצרות הרבדים וקבוצות העילית בחברה הישראלית.

נטייה חזקה כזאת למגמות קפיטליסטיות-אוליגרכיות מצאה את ביטוייה גם בשינויים הגדולים באוריינטציות הכלכליות העיקריות בקרב הנושאים העיקריים של האתוס הישן, כקיבוצים וכמושבים. רבים מהם נקלעו בשנות השמונים למצב כלכלי שונה (במידה לא קטנה בשל מדיניות פיננסית לא נבונה שנקטו ובשל הרחבת הצריכה), נזקקו לעזרה של המדינה כדי להיחלץ ממצוקה קיומית ואיבדו את מעמדן כקבוצת עילית ואת מעמדם הסמלי ונעשו עוד גורם תאגידי בשוק – במידה לא קטנה משום שהותר להם למכור לקבלנים פרטיים חלקים מזכויותיהם בקרקעות השייכות רשמית למדינה או לגורמי ההתיישבות הצינוניים, עדות להתפתחות של אוריינטציות קפיטליסטיות מובהקות בקרבם. כך עברו הקיבוצים תמורות מרחיקות לכת, ואלה שינו שינוי רדיקלי את מקומם בחברה הישראלית. השינויים האלה התמזגו בתהליכי התמורה של החברה הישראלית והיו לחלק מרכזי בהם. חלקם עברו תהליכי הפרטה מרחיקי לכת אשר החלישו ואפילו חיסלו את האתוס הקולקטיביסטי שלהם. כאשר גדל הפער בין הקיבוצים המבוססים ובין אלה הכושלים הוחרף המשבר, ואולם בקרב התנועות הקיבוציות השונות פותחו מגמות של עזרה של החזקים לחלשים. מכל מקום, כאמור, הקיבוצים איבדו את מקומם כעילית נושאת חזון חברתי או לאומי מובהק והיו לחלק מהנוף החברתי-כלכלי החדש, ובו נאבקו על האינטרסים שלהם וייצגו לכל היותר דרכי חיים ספציפיות.

8. "אהרונים, הכלכלה הפוליטית בישראל, תל-אביב 1991; ר' לובנטל, ש' עמנואל ואחרים, כלכלת ישראל בדגש קל, ירושלים 1996; פ' גינור, פערים חברתיים וכלכליים בישראל, תל אביב 1983; א' נויבך, א' צדקה וא' רזין, אתגרי המשק הישראלי, עלייה, צמיחה והשתלבות בעולם, תל אביב 1990; "קופ (עורך), הקצאת משאבים לשרותים חברתיים 1996, ירושלים 1997; "קופ (עורך), הקצאת משאבים לשרותים חברתיים 1997, ירושלים 1997; "קופ (עורך), הקצאת משאבים לשרותים חברתיים 1999, ירושלים 1999.

כל אלה היו אינדיקציות לשינויים מרחיקי לכת באתוס ובאוריינטציות הכלכליות היסודיות של המגזרים המרכזיים בחברה הישראלית; הם העידו על הכחדה, או לפחות על החלשה מרחיקת לכת, של צירוף האוריינטציות השוויוניות יחסית והקולקטיביסטיות תוך כדי הדגשה של השירות במגזרים ציבוריים שהיו מרכזיים בדפוסים הקודמים. במקום האוריינטציות האלה התפתחה כלכלת שוק קפיטליסטית לחלוטין, מוכוונת ליזמה ולרווח, עם אוריינטציה חזקה לכלכלה הגלובלית. ההיסט הזה מצא ביטוי ברור בעליל גם במדיניות הכלכלית שכמעט כל הממשלות בתקופה זו הכריזו עליה ומימשו אותה – לא רק ממשלות הליכוד; לא פחות ממנה, ואולי אפילו יותר, הממשלות של מפלגת העבודה. המדיניות הזאת הוטתה מאוד בכיוון המגזר העסקי, בכיוון 'של הון' כנגד 'עבודה' – כמו למשל בביטול התשלומים של המעסיקים לביטוח הלאומי – תוך כדי הפחתה הולכת וגוברת של כל רכיב 'פועלי' או סוציאליסטי.

אחת התוצאות החשובות של כל המגמות הללו היתה התפתחות פער גדל והולך בין המגזרים השונים של המשק – בין מגזר ההיי־טק, שהתפתח בהתמדה ונחל בכללותו הצלחה רבה מאוד, ובין המגזרים המסורתיים יותר – העסקיים והציבוריים כאחד – שבהם נקשרה החשיפה לגלובליזציה לעתים קרובות עם אבטלה גוברת והולכת. בד בבד התפתחו פערים גדלים בהכנסות בין המגזרים השונים של החברה הישראלית ובין המגזרים העליונים החדשים כמעט לגמרי, עם קבוצת צמרת עשירה מאוד, שנעשתה אחת הגבוהות מאוד בקרב כלל החברות המתועשות. בעת ובעונה אחת התפתח גידול באבטלה, וזה הגיע לרמה גבוהה יחסית – תשעה עד עשרה אחוזים – והתרכזו בבירור במקומות מוגדרים, בייחוד בעיירות הפיתוח. התחוללה שחיקה רצופה ברמות החיים של מגזרים 'בינוניים' שונים, של שכירים ושל עובדי 'צווארון כחול', וכן של המגזר העסקי הפרטי. תופעה מרכזית חדשה בהקשר הזה היתה הצמיחה של מגזרים מעוטי הכנסה – המשתכרים פחות משכר המינימום ונוזקים להשלמת הכנסה של הביטוח הלאומי. בעת ובעונה אחת, מגזר העוני – לפחות על פי הסטטיסטיקות הרשמיות – מתרחב בהתמדה.⁹ כך לקראת סוף המאה העשרים ותחילת המאה העשרים ואחת נוצר מצב שמצד אחד ישראל היתה בין המדינות המובילות בפיתוח מגזר ההיי־טק ובו בזמן היתה לאחת המדינות בעלות הפערים הגבוהים בין השכבות השונות.

בו בזמן ההתפתחות של מגמות קפיטליסטיות חזקות, לא מרוסנות ולא מסוות כמעט, תוך כדי התגברת מגמות תאגידיות אוליגופוליסטיות במגזרים רבים של הכלכלה לוותה בהתפתחות אטיית למדי של מוסדות ונורמות נאותים לוויסות ולפיקוח בתחום הממשלתי ובתחום המשפטי.

לנוכח העצמה והמקצב של כל השינויים הללו התפתחה גם הרגשה כללית למדי של היעדר נורמות ברורות ועקרונות פיקוח המטביעה רישום מרחיק לכת על הסביבה הנורמטיבית

9. H. Ben-Shahar and E. Helpman, 'The Politics of Inequality', *Haaretz* (English Edition), June 8 2000, p. B3; M. Bassok, 'From Melting Pot to Uneven Salad Bowl', *Ibid.*, Sept. 5 2000, p. 7; י' קופ (עורך), פורליזם בישראל, מכור היתוך לימעורב ירושלמי, ירושלים 2000; י' קופ (עורך), הקצאת משאבים לשרותים חברתיים 1999, ירושלים 2000.

הכוללת של החברה הישראלית. הרגשה זו החריפה לנוכח המקרים הרבים של יומים בתחומים פיננסיים כושלים, שחלקם הגיעו לכלא ואשר נראו לעתים קרובות סימפטומיים להתפוררות של האתוס הישן. בעת ובעונה אחת, הצירוף של התפוררות הכלכלה הקונסוציונלית הישנה בתחום הפוליטי והכלכלי כאחד והאוליגרכיזציה הגדולה בקרב הקבוצות הכלכליות הגבוהות הביאו, כנאמר בדות מבקר המדינה לשנת 2000, לגיבוש תבנית חדשה של יחסים בין 'כסף' (או 'הון') ובין פוליטיקה, תבנית שיצרה נטיות חזקות לשחיתות במגזרים הציבוריים. ואכן, בסדרה של חקירות ומשפטים בשלהי שנות התשעים ובחודשים הראשונים של המאה העשרים ואחת נחשפו השחיתויות הללו.

בעת ובעונה אחת, השינוי במעמדה של ההסתדרות, האוטונומיה הגדלה בהתמדה של האיגודים המקצועיים, בייחוד של אלה החזקים יותר, נקשרו בפערים הגדלים בהתמדה בין הרבדים השונים של השירותים הציבוריים ולמאמצים הגדלים להפרטה של מגזרים גדולים בשירותים אלה – מצב של שביעות מתמשכות, בייחוד במגזרים הציבוריים, במערכת החינוך ובשירותי הבריאות, ולשביעות כלליות שההסתדרות נטתה להכריז עליהן, לעתים קרובות במאמץ להפגין את שריריה – ובפועל תוך כדי החלשתן.

טו

השינויים האלה בדפוס של הכלכלה הפוליטית היו קשורים קשר חזק לשינויים מרחיקי לכת בהקשר הרחב יותר של התצורות החברתיות, בייחוד במבנה של הרבדים ודפוסי קבוצות העיילית בחברה הישראלית.

בד בבד התפתחו פערים מבניים מרחיקי לכת בחברה הישראלית והבדלי שכבות חזקים יחסית באורחות החיים, וגם אם רבדים רבים של החיים היום-יומיים ניכרו באווירה כביכול שוויונית, בכל זאת התפתחו בפועל פערים מרחיקי לכת בין קבוצות שונות, והחשובים ביותר היו אולי אלה: בראש ובראשונה הפער המתמשך בין המרכז ובין הזירות בפריפריה; פערים ברמות השכלה; ומרחק אקולוגי מן המרכז. כל אלה היו בבחינת חסמים מתמשכים לניעות ולהתקדמות בתחום הכלכלה והעיסוק; עוד פערים ניכרו בהתפתחותן של קבוצות שכירים וקבוצות כלכליות מעוטות הכנסה. בהתייחס לכלל הקבוצות הללו, הרכיב העדתי הוסיף להיות בולט מאוד אפילו נראה היה שחלק מהפערים העדתיים קטנים בקרב בני הדור השני של ילידי ישראל, זאת אומרת בקרב ילדים של הורים שגולדו בעצמם בישראל.

טז. המאבקים על ההכללה של מגזרים חדשים בתוך המסגרות המרכזיות של החברה הישראלית וכיווני הכללתם בתוך המערכות המוסדיות של החברה הישראלית

השינויים במערכות המוסדיות ביטאו את המיצוי ואת ההתפוררות של הדפוס האידאולוגי והמוסדי של תנועת העבודה הציונית, אשר היה הגמוני בשלושת העשורים הראשונים של מדינת ישראל ונשען על שורשים חזקים בתקופת היישוב, והיו קשורים קשר חזק למאמצים ולמאבקים הבלתי פוסקים של מגזרים רבים בחברה הישראלית, מגזרים שהיו משניים או

שוליים יחסית לפני כן, להיכלל בתוך המסגרות המרכזיות של החברה הזאת ובתוך הזרם המרכזי של החיים בישראל. תביעות כאלו נשמעו ברמה עוד בבחירות של 1977 והתעצמו לאחר מכן. להחלפת הממשלה ב־1977 אכן נלוו בעליל 'חילופי משמרות', לפחות בתחומים הפוליטיים, ומה שהיה משמעותי עוד יותר, מאבקים לא פוסקים של מגזרים חדשים אלה להיכלל בתוך מגזרים פוליטיים חברתיים בזירות ציבוריות רבות, בייחוד בשלטון המקומי ובדרגי הביניים של מפלגות רבות, בעיקר בליכוד, אם כי לא בו בלבד. אבל אלה היו רק הסימנים הראשונים לתביעות גדלות נרחבות הרבה יותר ולא פוסקות של מגזרים שהיו עד כה משניים ושוליים להכלילם במרכז. כל אחד מהם חתר להדגיש נושאים שונים בבנייתה של הזהות הקולקטיבית ובהגדרה של הקולקטיביות הישראלית ושל המרכז הפוליטי, תוך כדי קריאת תיגר על ההגמוניה המוסדית והאידיאולוגית של דפוס תנועת העבודה הציונית. בין מגזרים אלה, החשובים ביותר היו בראש ובראשונה המגזרים הלא מאורגנים ביותר והלא הומוגניים של שכבות הביניים, של העצמאיים הבינוניים והנמוכים בשירותים ציבוריים שונים; וכן קבוצות שונות במגזר הפרטי אשר נטו להזדהות עם הליכוד, שדגל במדיניות הליברלית יותר – לעומת המדיניות הקולקטיביסטית – של מפלגת העבודה.

במקום השני, בדרגה מסוימת בלבד של חפיפה עם המגזר הקודם ובקשר הדוק ביותר עם תנועות המחאה הנידונות לעיל, היו גורמים עדתיים, ובעיקר 'מזרחיים'. הקבוצות הניידות יותר בקרבם נעשו בולטות במיוחד בתחומים מסוימים של הכלכלה. רבים מהם אנשי עסקים עצמאיים קטנים, מחנוונים זעירים עד טכנאים, קבלנים, יזמים קטנים, וכן דרגי הצווארון הכחול של כוח העבודה.

במקום השלישי היו המגזרים הדתיים השונים – אלה הקרובים למפלגה הדתית-לאומית (הציונית); במקום הרביעי היו המגזרים האורתודוקסיים הלא ציוניים השונים; ובמקום החמישי – המגזר הספרדי העדתי-דת, העולה בהתמדה, שמצא את ייצוגו במפלגה החדשה ש"ס. זו נוסדה ב־1984 ונעשתה בסוף שנות התשעים המפלגה הדתית הגדולה ביותר, מרכזית יותר ויותר בקרב המגזרים הדתיים ובהיים הפוליטיים בישראל. ערביי ישראל הם המגזר החברתי השישי; גם בתוכו התפתחה תביעה להשתתף במרכזים של החברה הישראלית ולהשפיע עליהם. בשלב מאוחר יותר, מאמצע שנות השמונים ואילך, הצטרפו לתובעים גם העולים מברית המועצות (ואחר כך מברית המועצות לשעבר) – בייחוד מהחלקים האירופיים שלה – רוסיה, אוקראינה ובלרוס, אבל לא מהם בלבד. קבוצות עולים אלה התגבשו למגזר חשוב מאוד נוסף, שביעי, מהסוג הזה – כמו שהיו, בדרכים שונות, קבוצות שונות של עולים מארצות המערב, בייחוד מארצות הברית. ועם זאת, מאז שנות השמונים השתנה טבעה של המעורבות והשתנו תבניות ההשתתפות הפוליטית של מגזרים שונים של קהילות יהודיות, בייחוד האמריקנית, בחיים הפוליטיים בישראל.

המגזרים השונים הללו נאבקו על הכללתם בתוך המסגרות המרכזיות של החברה הישראלית, בד בבד עם תהליכי דמוקרטיזציה והיפתחות של התחומים הציבוריים, שהתבטאו בהשתתפותם הפעילה בכל הזירות הפוליטיות והציבוריות. מאבקם נע בכמה כיוונים שונים: החשובים ביותר היו הכללה של הסמלים ושל הנושאים של המגזרים האלה בתוך רפרטואר

הסמלים המרכזי, או הרפרטוארים המרכזיים, של החברה הישראלית; הבניה של מרחבים חברתיים וציבוריים, של עולמות חיים חדשים; היענות לתביעות להקצאה של משאבים, לעתים קרובות לפעולה מתקנת חיובית – כל אלה נעו בכיוון של גידול בהטרוגניזציה ובפלורליזציה בכל הממדים של החברה הישראלית, וכולם היו כרוכים באתגרים לא פוסקים להגמוניות ולהנחות היסוד המוסדיות והאידיאולוגיות שהיו קיימות עד אז, ואף למערכת המוסדית הכוללת של החברה הישראלית, ונתפסו והוצגו לעתים קרובות בתור שכאלה.

כיווני תמורה בחברה הישראלית

יז

הצירוף של התהליכים הנידונים לעיל וההיזון החוזר ביניהם נגעו בעצבים המרכזיים של החברה הישראלית ושל החיים הציבוריים. ההתפוררות של התבניות המוסדיות העיקריות האופייניות לדפוס של תנועת העבודה הציונית; התהליכים והמאבקים להכללה של מגזרים רבים של החברה בתוך המסגרות המוסדיות המרכזיות שלה; המאבקים וההתנצחויות מסביב להבניה של הנחות היסוד, הגבולות הסמליים והמוסדיים של החברה הישראלית, ושל מרכיבי הזהות הקולקטיבית שלה בקווי המתאר הפוליטיים הבסיסיים והלגיטימיות של המדינה – כל התהליכים הללו הם שהביאו לכך שכל התמורות בבניית הרכיבים השונים של הזהות הקולקטיבית של מגזרים חשובים בחברה הישראלית, של הגדרת הקולקטיביות הישראלית, והדיון המתמשך מסביב להם שימשו לא רק מקור למוקדי שיח בכל הרמות בתקשורת, בחוגים האקדמיים, הספרותיים והאמנותיים, תוך כדי הצמחת פרץ גדול של יצירתיות מגוונת מאוד בכל הזירות האלה, אלא הם גם הולידו מוקדים להתנצחויות ולמחלוקות ציבוריות פוליטיות עזות ותוססות שהיו נטועים בצירוף ובמיצוי של הדפוס המוסדי והאידיאולוגי של תנועת העבודה הציונית וברישומים של מלחמת ששת הימים ושל מלחמת יום הכיפורים, שבתהליכי הדמוקרטיזציה האינטנסיביים – וצברו תנופה משנות השמונים. ביתר פירוט – התהליכים הללו הולידו מגמות עימותיות לעומת מגמות הסכמיות ביחסים בין מגזרים שונים של החברה הישראלית ובניסיונות לגבש מסגרות משותפות במרכזה; מצד אחד גדלה הפתיחות ההדדית בין מגזרים שונים – חיפשו אחרי סמלים משותפים מגוונים יותר, מתוך הכרה בקיומם של הבדלים ניכרים בויקתם לסמלים אלה, וחיפשו אחר מוקדים למחויבות משותפת; ומצד אחר גדלו גם ההסתגרות, הריתוק, הניכור ההדדי, עד כדי דמוניזציה וקונפליקטים אינטנסיביים ביניהם. התהליכים האלה היו קשורים בהחמרה של עימותים בין יצירתיות להתפוררות חברתית מרחיקת לכת בזירות רבות ובין התנוונות וירידה ברמה בכל התחומים הללו; בין בניית מוסדות לדעיכתם, בין החלשה מתמדת של הנורמות הקיימות למאמצי פיתוח וקיום של מסגרות מווסתות חדשות במציאות המשתנה בהתמדה. וכאן חוזרים אנו לנקודת המוצא של דיוננו. כמו שראינו, הכוחות המפלגים והמעמתיים שהתפתחו בתקופה זו נתפסו לעתים קרובות בשיח הציבורי בישראל כסמל להתפוררות של

מסגרת חברתית משותפת וכנעוצים בעצם עלייתם של המגזרים השונים בחברה הישראלית. הדיון שלמעלה הראה שכוחות העימות והפילוג בחברה הישראלית יצאו מן הכוח אל הפועל לא בגלל עצם התהוותם של מגזרים שונים שכל אחד מהם נתון במסגרתו ונאבק במגזרים האחרים בעיקר על חלוקת משאבים, אלא יותר מכול בגלל המפגשים הגדלים והולכים בין המגזרים השונים והמאבקים ביניהם על כניסה למרכז, על היכללות במסגרות המרכזיות של החברה הישראלית ועל הבנייתם ועל יצירת מרחבים ציבוריים רחבים חדשים. רבים ממאבקים אלה הונעו מכוח ההרגשה בקרב מגזרים רבים של הרחקה מן המרכזים האלה. מתוך המאבקים האלה התפתחו בקרב כל מיני קבוצות עילית ישנות, שהיו בעלות ההגמוניה בעבר וזוהו עם הדפוס של תנועת העבודה הצינית, נטיות לצדקנות והרגשת נישול. הפגישה הבלתי פוסקת של רוב הקבוצות במרחבים ציבוריים רבים פיתחה סובלנות מסוימת או לפחות קבילות הדדית, אבל בעת ובעונה אחת, עצם התדירות של הפגישות האלה – בהיתקלויות יום-יומיות ובמסגרות המרכזיות בזירות הציבוריות – אכן היו יכולות להביא לעימותים רבים ולהגביר את המתיחות בין המגזרים השונים. מגמות העימות והפילגנות בחברה הישראלית גברו גם בגלל התפוררות הדפוסים המוסדיים העיקריים שהיו הגמוניים בתקופה הקודמת, וגם בשל חולשת הניסיונות לגבש דפוסים מקובלים חדשים יחד עם התפוררות של מערכות ונורמות ציבוריות רבות, ולכל אלה מצטרפות ההשלכות של הכיבוש הנמשך על שטחי יהודה, שומרון ורצועת עזה, המגבירים את מגמת הברוטליזציה והוולגריוזיה של שטחי חיים רבים.

כל התהליכים האלה העלו אל מרכז הבימה הציבורית והפוליטית כמה בעיות יסוד הנוגעות לקווי ההיכר העיקריים של החברה הישראלית. בעיות אלה היו תחילה נושאים של שיח אינטלקטואלי, ואולם הן התפתחו לבעיות פוליטיות מרכזיות, והיה חשש שמא יהיו למוקדים של סעעים פוטנציאליים חדשים. חשובות מכולן היו אלו הקשורות להגדרת המדינה כמדינה 'יהודית-דמוקרטית', והסתירות האפשריות בין שני הרכיבים הללו מזה; בעיות הקשורות להגדרת המדינה של אופייה היהודי של המדינה והגדרת רכיביה היהודיים וזיקתם אל רכיביה הישראלים; בעיית הבניה של דפוסי חיים שונים בתוך החברה הישראלית וניסיון של קבוצות שונות להיות שומרי השערים של דפוסי חיים כאלה מזה; הבעיה הכרוכה בניסוח קווי היסוד של המשטר בישראל ובייחוד באפשרות של חקיקת חוקה; בעיית המעמד היחסי של המוסדות המשפטיים בוויסות החיים הציבוריים ובבנייה של הזהות הקולקטיבית הישראלית; בעיית היחסים בין הרכיבים האזרחיים ובין הרכיבים הקמאיים או התרבותיים אוניברסליים בבנייה של הזהות הקולקטיבית או הזהויות הקולקטיביות בחברה הישראלית. בתוך ספיס של בעיות אלו הוסיפה הבעיה של טבע ההסדר עם הפלסטינים ועם מדינות ערב להיות מרכזית. זו השתלבה עם הבעיות הללו, והגבירה את הפוטנציאל של עימותים ביניהם.¹⁰

10. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מצוקות באוטופיה, ישראל – חברה בעומס יתר, תל-אביב 1990; מ' מאוטר, א' שגיא, ור' שמיר (עורכים), רב-תרבותיות כמדינה דמוקרטית ויהודית, לעיל הערה 3; א' דון יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל, ירושלים 1997; א' רוזן-צבי, "מדינה יהודית ודמוקרטית": אבהות רוחנית, ניכור וסימביוזה – האפשר לרבע את המעגל?, עיוני משפט, כרך

מאבקים אלה היו האתגרים העיקריים של המסגרות המוסדיות ושל מערכת הסמלים בחברה הישראלית, ופתרוןם על ידי הסכמים או עימותים, תוך כדי התפוררותן של מערכות מוסדיות או הבנייתן מחדש, הוא שעומד לעצב את דמותה המידית של החברה הישראלית.

יח

הניתוח דלעיל הראה כי שורשי המגמות המנוגדות הללו, ובייחוד הניגוד שבין התפוררות מסגרות מוסדיות, היעדרן של מסגרות רחבות משותפות והיעדר מחויבויות כלפיהן ובין הניסיונות לגבש דפוסים מוסדיים תקפים חדשים, היו נעוצים בראש ובראשונה בקשר שבין המאבקים המתמשכים של מגזרים רבים להיכלל במסגרות המרכזיות של החברה הישראלית ובין אתגרים שהציגו המגזרים האלה לפני הדפוס המוסדי הקיים, לפני הכללים וההסדרים הקיימים. המסגרות המרכזיות של החברה הישראלית היו בעצם לב הדמוקרטיזציה הגדלה של הזירה הפוליטית ולב השינויים מרחיקי הלכת בכל הזירות המוסדיות העיקריות, בדיוק כמו שקרה בחברות רבות במצבים של דמוקרטיזציה גדלה. הכללים וההסדרים הללו נתפסו לעתים קרובות בעיני חברים רבים של המגזרים הללו – תפיסה שהתפתחה עוד לפני המהפך של 1977, עם תהליכי המיצוי של הפרוגרמה של תנועת העבודה הציונית – ככללים אשר פיתחו קבוצות העילית הקיימות לשמירה על העמדות שלהן, עמדות שמהן ניסו לסלק את המגזרים האחרים. שורשי המגמות המנוגדות הללו ניוונו לעתים קרובות מהתפתחות נטיות ל'אוליגרכיזציה' ומהתפתחות של תחרות גוברת בין קבוצות שונות על גישה לעמדות כלכליות; המקרים הרבים של שחיתות בחלונות הגבוהים ותהליכי ברוטליזציה בהיבטים רבים של החיים, ובייחוד הרישום של הכיבוש הנמשך של הגדה המערבית ושל רצועת עזה והמתחים והעימותים עם האוכלוסייה הפלסטינית ואף במפגשים בין מגזרים שונים בחברה הישראלית, כל אלה תרמו רבות לדעיכת מערכות מוסדיות רבות, תוך כדי החלשה כללית יותר של האווירה הנורמטיבית בחברה; להתפתחות של התנהגות תוקפנית מאוד בכל הרמות של החיים החברתיים. בכבישים בא הדבר לידי ביטוי ברמה הגבוהה של תאונות רכב, לעתים קרובות קטלניות מאוד, אבל האלימות גואה גם במסגרת המשפחה, בבתי הספר, בקרב הנוער וכדומה. בעת ובעונה אחת התפתחו בשיח הציבורי מודעות ורגישות מרחיקות לכת לכל הבעיות האלה, הושמעו תביעות גדולות והולכות לאכיפה קפדנית יותר של החוק, לפיתוח של מסגרות נאותות לטיפול במצבים המשתנים בהתמדה ולקיום של היבטים כלליים נורמטיביים ומשפטיים.

החוזק היחסי של הנטיות העימותיות לעומת הנטיות ההסכמיות הושפע מאוד מהדרכים ומהמידה שהצטרפו בה המחלוקות הפוליטיות לשסעים 'מגזריים', חברתיים או כלכליים,

יט, חוברת 3 (1995), עמ' 479-520; י' שטרן, פסיקת הלכה בשאלות מדיניות, ירושלים 1999; ר' גביוון, ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, מתחים וסיכויים, ירושלים 1999; א' רביצקי, דתיים וחילוניים בישראל: מלחמת תרבות?, ירושלים 1997.

ולעומתם הקשורים במגמות כניסתם של מגזרים שונים אל מרכזי החברה תוך כדי הבניה מחדש של סמלים ושל זהות קולקטיבית. במונחים הכלליים ביותר, התנאים החשובים ביותר של רציפות המשטר החוקתי הדמוקרטי הישראלי, כמו אלה של משטרים כאלה בכלל, הם הפיזור הנמשך של העצמה בתוך החברה, קידום של כללי המשחק הדמוקרטי, הבניות של תחומים ציבוריים חדשים, התפתחות של לכידות ונגישות של המרכז, פתיחות הדדית של קבוצות העילית העיקריות והמדינה, וההבניות רבות הפנים של הזהות הקולקטיבית. יכולתו של כל משטר דמוקרטי לשרוד או לקרוס, במיוחד זה הישראלי, מותנית ביכולתו לקבל את התמורות ברכיביו השונים ובתכניו הקונקרטיים וביכולתה של החברה לבנות מחדש את זהותה הקולקטיבית. יכולת תמורה כזאת התגלתה, לדוגמה, בזירה העדתית ובמידת מה בזירה הדתית – בראש ובראשונה בהכללה של כמה מהסמלים אשר נשתנו במרכז וכן ביצירה של מרחבים חברתיים חדשים. אבל בנייה מחדש כזאת היתה יכולה להיעשות גם מוקד של מחלוקת ואפילו של פילוגים – בייחוד אם הדברים היו כרוכים בנושאים פוליטיים וביטאו גישות פוליטיות שונות, בעת שחל כרסום בתחום הציבורי ובתהליך הפוליטי. הצירוף של כל התהליכים האלה באותו צומת עצמו היה יכול ליצור עימותים אפשריים.

ט

כל המגמות המנוגדות הללו היו כרוכות באפשרויות פרדוקסליות למדי מנקודת הראות של השינויים, של התמורה ושל האתגרים שהוצגו לפני המערכת הדמוקרטית והחוקתית בישראל. מצד אחד הדמוקרטיזציה הבלתי פוסקת של החיים הפוליטיים בישראל התבטאה בגישה ביקורתית גוברת כלפי המוסדות הפוליטיים והמנהיגים הפוליטיים ובדרישות גוברות שהם ייתנו דין וחשבון על פעולותיהם; ומצד אחר תהליכים אלה עצמם העידו על התפתחות הצמודה של נטיות פלגניות – שהופגנו בחילוקי דעות מחריפים והולכים בין מגזרים רבים למרכזים של החברה הישראלית לבין עצמם, ויותר מכול בשחיקה ובהחלשה של רבות מהמסגרות ומהנורמות הפוליטיות השולטות בהם ובחיים הציבוריים בכללותם.

כ

מגמות ובעיות אלה משותפות לכל החברות הדמוקרטיות, אך הן מתפתחות בצורות שונות בחברות מודרניות שונות. קווי המתאר הכלליים של רבים מהתהליכים האלה מתפתחים בחברות מודרניות עם התפרקות של מוסדות דומיננטיים קיימים ובתהליך גדל של דמוקרטיזציה, של מאבקים של מגזרים חברתיים על השתלבותם במסגרות המרכזיות של החברות המתאימות. אלה כרוכים לעתים קרובות ביסודות של בנייה מחדש של רכיבים של זהות קולקטיבית. אבל הדרכים הקונקרטיות שמתפתחות בהן הנטיות הללו השתנו מחברה לחברה בהתאם להקשר ההיסטורי הספציפי של כל חברה. בחברה הישראלית התהליכים האלה היו נטועים בהדי הצירוף של התנאים הפוליטיים-אקולוגיים של חברה קטנה בסביבה עוינת ובצומת תהליכים בין-לאומיים ושל האוריינטציות הקמאיות-לאומיות והאוריינטציות

המהפכניות-אידאולוגיות של התנועות הציוניות - של היחסים בין התנועות הציוניות האלה ובין הנושאים העיקריים של התרבות היהודית. הצירוף הזה יצר מצב שבו הבעיות הקשורות לבנייה של סמלים וגבולות של הקולקטיביות המתגבשת נעשה מוקד מתמשך של מריבות אידאולוגיות ופוליטיות פוטנציאליות. הפוטנציאל למאבק כזה - בייחוד בקשר ליחסים שלו עם המורשת היהודית, ההיסטורית והדתית, עם הנושאים המרכזיים של הציביליזציה היהודית ולחשיבות היחסית של הרכיבים ההיסטוריים, הדתיים, הטריטוריאליים השונים של המורשת הזאת, וכן בקשר למקום של ההתיישבות הציונית ושל מדינת ישראל במזרח התיכון - היה קיים מראשיתה של התנועה הציונית. הוא שב ועלה למרכז הבמה הציבורית והפוליטית בתקופה זו של התפוררות הדפוס ההגמוני של תנועת העבודה ותחת רישומם של התהליכים שנידונו לעיל. כל אלה הביאו לאינטנסיפיקציה של העימות בין המגמות המנוגדות שהתפתחו בתוך החברה הישראלית בתקופה האחרונה. גם תנאים היסטוריים ספציפיים אלה של החברה הישראלית מסבירים את צביונה המיוחד לעומת חברות אחרות וגם את החשיבות הגדולה והאינטנסיביות של מאבקים אלה בגיבוש הזהות הקולקטיבית בהתפתחותה של חברה זו.

הנטיות הסותרות האלה התמקדו בלבה של המערכת הקונסוציונלית הישראלית שהבטיחה במידה רבה את רציפותה של המערכת הדמוקרטית החוקתית בישראל, לאמור חלוקת הכוח המתמדת בין המגזרים השונים של החברה.¹¹ חלוקת עצמה וכוח אכן נמשכה גם בתקופה האמורה - ונעשתה במובנים מסוימים, כמו שראינו, מורחבת עוד יותר. אבל גידול זה בנטיות לחלוקת העצמה תרם גם להחלשה של היבטים רבים של המוסדות הייצוגיים העיקריים, ובכלל זה של המפלגות ושל הכנסת, של המסגרות הציבוריות השונות, ולשחיקה ולהחלשה של היבטים רבים של השיח הפוליטי ושל התהליך הפוליטי בזירה הציבורית. כל ההתפתחויות האלה תרמו להחלשת האמון של הציבור ברבים מהמוסדות הללו, למעט בית המשפט העליון, ועם זאת אף הוא לא נהנה מן האמון של קבוצות דתיות רבות, ובזמן האחרון נעשה אף הוא במידה ניכרת מוקד של ויכוח ציבורי. יתרה מזאת, סקרים רבים לימדו על קבילות חלקית למדי בלבד של הדמוקרטיה בקרב מגזרים גדולים של האוכלוסייה ועל אלימות חזקה מאוד - לפחות מילולית, וכן על נטיות חזקות, אם גם מתחת לפני השטח, לדה-לגיטימציה של המערכת החוקתית. לדרך שיתפתחו בה הנטיות המנוגדות הללו נודעת חשיבות מכרעת אשר לגורלה של המערכת הדמוקרטית החוקתית בישראל, תוך כדי הדגשת האתגרים שהוצבו לפניה - התפרקותה או קריסתה האפשרית או יכולתה לעבור תמורות - וציון הכיוון האפשרי של תמורות שכאלה.¹² הדרך אשר התפתחו בה מגמות אלה היא גם שתשפיע על

11. E. Sprinzak and L. Diamond (eds.), *Israeli Democracy under Stress*, pp. 107-124; מאוסטר,

שגיא ושמיד (עורכים), רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, לעיל הערה 4.

12. ג' ברזילי, א' יער-יוכטמן, ז' סגל, בית המשפט העליון בעין החברה הישראלית, תל אביב 1994; א' ינון וט' שרון, שלטון החוק בחברה מקוטבת, ירושלים 1999; ז' סגל, 'בג"ץ במרקם החברה הישראלית - לאחר חמישים שנה', משפט וממשל, כרך ה, חוברת 1 (1999), עמ' 235-296; י' צמח, הרשות השופטת בישראל, ירושלים 1992.

החברה הישראלית בין מגזר לאינטגרציה

דרך שילובם של מגזרים שונים בתוך המערכת המוסדית והסמלית של החברה הישראלית. שהרי, כמו שהראה ניתוחנו, לא בעצם ההתפתחות של מגזרים נקבעת מידת הפילוג בתוך החברה הישראלית. מידת פילוגה נקבעת מתוך השילוב בין התפתחות המגזרים ובין מגמות השינוי והבינוי של המערכות המוסדיות העיקריות שלה.